

Kapitel 4

ORDFORRÅDET

Indhold:

- 1 Hvor mange ord har vi?
- 2 Hvor kommer ordene fra?
- 3 Sammensætninger
- 4 Afledninger
- 5 Mere orddannelse
- 6 Opsamling

* * *

1 Hvor mange ord har vi?

Hvor mange ord har dansk? Den Danske Ordbog, hvis første bind udkom i 2003, angiver et antal på ca 100.000 opslag.

Det er vanskeligt at angive nøjagtigt, for dels kommer der hele tiden nye ord til, og nogle ord kendes ikke af alle. Og dels er det ikke altid simpelt at bestemme hvad et ord er. Er fx *god* og *bedre* ét eller to ord? Og hvad med *bedre* eller *pære* i følgende ex.:

Det har bedret sig. Nu er det bedre.

En moden pære. En elektrisk pære. En pære fra en hest.

Hvor mange ord har du?

Der er ingen der kender alle ordbogens ord (bortset fra – måske – ordbogens redaktør).

Opgave 1: Tag en god ordbog der angiver antallet af de ord den indeholder, og slå op på fem tilfældige sider. Tæl op hvor mange ord der er på disse sider, og hvor mange af dem du kender.

Beregn procenten af ord du kender, og tag samme procent af ordbogens samlede antal. Så har du et omtrentligt mål for dit eget ordforråd.

Giv læreren resultatet anonymt, så han eller hun kan udregne klassens gennemsnit. (Det skal ikke være en konkurrence – det er de individuelle tal er for usikre til.)

Du kan også regne ud hvor mange ord du har tilegnet dig om dagen siden du blev født (15 år = ca 5475 dage). Det samme kan læreren gøre med gennemsnittet.

Aktivt og passivt ordforråd

Det du lige har beregnet, er dit passive ordforråd, dvs det antal ord du kender når du ser dem. Det aktive ordforråd er det antal ord du faktisk selv bruger, men det er sværere at gøre op: Det kræver en samling af dine tekster og din tale gennem længere tid...

De utrolige muligheder

Der er 28 bogstaver i det alfabet vi bruger på dansk (og endnu flere lyde). Hvis vi forestiller os at bogstaverne kan kombineres helt uden begrænsninger, men sætter en overgrænse på 10 bogstaver pr ord – hvor mange ord kan vi så danne af de 28 bogstaver?

Når der er 28 muligheder på første pladsen, og 28 på andenpladsen, osv, skal vi altså gange 28 med sig selv 10 gange for at få det samlede antal mulige ord, altså 28 i tiende potens. Det giver 296.196.766.695.424, altså knap 300 billioner ord.

Fordeler vi dem på verdens ca 6000 forskellige sprog, får vi 49.366.127.782 (knap 50 milliarder) forskellige ord pr sprog. Så mange ord er der ingen sprog der har. Det almindelige er nok mellem 100.000 og 500.000, alt efter hvordan man tæller.

Så selvom vi må indrømme at det ikke er alle kombinationer der forekommer, er der rigeligt, uanset hvordan vi tæller.

* * *

2 Hvor kommer ordene fra?

Nogle ord har været danske lige så længe som vi kan føre sproget tilbage (dvs til Vingetiden). De kaldes **arveord**. Hertil kommer så **låneord**, og dem er der langt flere af end man skulle tro.

Arveordene er dels ord for helt almindelige ting, som *hoved, øje, ben, fod*. Lidt mere interessante er ord som *far, mor, søster, bror*, for de viser os noget om de oprindelige familieforhold – derimod er *svoger, fætter, kusine, onkel, tante, nevø, niece* låneord (fra henholdsvis tysk og fransk – find selv ud af hvilke).

Så er der ord som *ager, byg, hø, og ko, mælk, smør, får, spinde, væve* – vikingerne var ikke blot sørøvere, men også landbrugere.

Ordenes historie er også kulturens historie. Arveordene fortæller os om de ældste tider. Låneordene fortæller om de mange påvirkninger Danmark har været ude for (se også kapitel 3 om sprogets udvikling).

Låneord

Kan vi undvære låneordene? Lad os se på en tekst:

Fyrtøjet

Der kom en Soldat marcherende hen ad Landevejen: een, to! een, to! han havde sit Tornister paa Ryggen og en Sabel ved siden, for han havde været i Krigen, og nu skulde han hjem. Saa mødte han en gammel Heks paa Landevejen; hun var så ækel, hendes Underlæbe hang hende lige ned paa Brystet. Hun sagde: "God Aften, Soldat! hvor du har en pæn Sabel og et stort Tornister, du er en rigtig Soldat! Nu skal du faa saa mange Penge, du vil eje!"

– noget mere dansk end H.C.Andersen kan man vel ikke forestille sig?

For at finde låneordene har man brug en ordbog med etymologi (oplysning om hvor ordene kommer fra). Ved arveord står der som regel 'fællesnordisk' eller 'oldnordisk' – de nordiske sprog var ikke særlig forskellige for 1000 år siden.

Opgave 2: Tag fx *NuDansk Ordbog med Etymologi* og undersøg hvilke af følgende ord der er låneord, og hvor vi har lånt dem.

Eventyr, fyrstøj, soldat, marchere, ryg, sabel, krig, heks, ækel, læbe, bryst, aften, rigtig, penge.

Ud over låneord har vi mange andre muligheder for at danne nye ord. Vi behøver ikke altid at låne. Vi kan danne sammensætninger (*gymnasie-elev*), afledninger (*ud-dann-else*), forkortelser (*RAM, bil*) og roddannelser.

Skulle eller skulde?

Hvis nogen har undret sig over hvorfor H. C. Andersen skriver *skulde* når det nu staves *skulle*, så er her forklaringen:

–*de* er den almindeligste endelse i datid (præteritum) på dansk, som i *havde, lavede, printede*. Og det var med den endelse man oprindeligt stavede *kunde, skulde, vilde*.

Men i 1948 besluttede *Dansk Sprognævn* at ændre –*nd*– og –*ld*– til –*nn*– og –*ll*–, dog kun i disse tre ord. Vi staver stadig *ende*, ikke *enne*, og *melde*, ikke *melle*, hvor det stumme *d* er oprindeligt. Men vi staver også *andet, fuld, ind, tand, vild*, selvom det stumme *d* her er historisk ukorrekt.

Og der er mange andre steder hvor stavningen er i vild uoverensstemmelse med udtalen, fx *havde* (ikke *hade*) og *sagde* (ikke *sah*) og *selvfølgelig* (ikke *sføli*).

* * *

3 Sammensætninger

Landevej, tekopper, møllehjul, Rundetårn og *pengekiste* er eksempler på sammensætninger, altså nye ord der er lavet af to gamle.

Vi kan også have sammensætninger af mere end to ord, fx *elev-råds-forsamling, fod-bold-kamp, lektie-forberedelses-tid, folke-skole-lærer-løn*. Sammen-sætning er en meget produktiv ord-dannelses-mekanisme.

De fleste er nemme at gennemskue. Men nogle er så gamle at vi ikke mere bemærker sammensætningen. Fx *fro-kost* 'tidlig mad', *vind-ue* 'vind-øje', *selv-følgelig, simpelt-hen, spørgs-mål*.

Sammensætninger er langt mere almindelige på nordisk og tysk end fx på engelsk og fransk (jf *verdens-mand, man of the world, homme du monde*).

Sammensætninger af småord

Når vi sætter småord sammen (som *over-for, inden-om, bag-ved*) er vi ofte i tvivl – er de rigtige sammensætninger der skal staves i ét ord, eller skal de opfattes som to ord?

Hovedreglen er at *overfor* (osv) skal staves i to ord når de står som **præpositioner** (forholdsord), men i ét ord når de står som **adverbier** (biord). Fx

Over for huset ligger laden. (præposition)

Vi bor lige *overfor*. (adverbium)

Vi sad *inden for* hækken. (præposition)

Vi sad *indenfor* i de bedste stole. (adverbium)

Opgave 3: Hvilke af følgende skal i ét, og hvilke i to ord?

Bilerne skal holde sig inden/for de dobbelte streger.

Man må ikke overhale inden/om på motorvejen.

Hvad skal man så gøre hvis man ikke kan komme uden/om?

De der kører bag/ved, kan ikke se.

Man kan så spørge sig selv om det er særlig vigtigt...

* * *

4 Afledninger

Også **afledning** er en form for orddannelse. Ord som *an-tage, be-tro, inder-bane, fore-gå, over-frakke, til-lade* er 'afledt' ved at der er føjet et **præfiks** (forstavelse) til en '**rod**' (den tungeste del af ordet).

Ord som *bær-bar, dansk-er, dansk-hed, elektr-ificere, kør-sel, meld-ing, ven-lig, skriv-else* er 'afledt' ved at der er føjet et **suffiks** (endelse) til roden.

Og vi kan sagtens have både præ- og suf-fikser (og flere af hver) til samme rod, fx *for-bind-ing, for-u-ren-ing, u-til-lade-lig* (det er roden der er understreget).

Også af-led-ning er en meget produkt-iv mekan-isme. Tag fx ordet *føre* – det kan blive til bl.a.:

- *ind-føre, op-føre, over-føre, til-føre, u-føre*
- *før-er, før-er-skab, før-lig-hed, før-ing*

Foruden:

- *af-før-ing, ind-før-ing, ind-før-sel, ind-før-else, op-før-sel, op-før-else*, og mange flere

NB1: Ordet (*en*) *fører* ikke er det samme som (*vi*) *fører* – det sidste er ikke afledt, men bøjet i nutid (præsens). Bøjning er ikke det samme som afledning. Det skal vi komme tilbage til i kapitel 7 om bøjning og ordklasser.

NB2: Ord som *indførsel, indførelse* og *indføring* er ikke helt de samme. Det hedder *indførsel af varer* (= 'import') men *en indføring i fysik* (= 'introduktion'), og *kristendommens indførelse i Danmark*. Og det til trods for at *-else* og *-sel* historisk er det samme suffiks.

De svære ord

præ-fiks er en lille stump der bliver 'fikset' ('sat fast') foran (latin: *prae-*). Vi kender også *præ-* fra fx *præparere* 'forberede', jf også engelsk *prepare*.

suf-fiks er en lille stump der bliver sat fast bagefter (latin: *sub-* 'efter, under'). Når det her hedder *suffiks*, er det fordi latinerne syntes at det var lettere at sige *-ff-* end *-bf-*. Vi kender *sub-* fra fx engelsk *sub-marine* 'undervandsbåd' og fra *sub-sidier* 'understøttelser'.

Opgave 4: Prøv selv hvor mange ord du kan aflede af *binde*, *skrive*, *sætte*, *trække*.

Ligesom ved sammensætningerne er der ord der er så gamle at vi ikke tænker over dem som afledninger, fx *hæng-sel*, *brænd-ing*, *vær-else*, *led-ning*, *gerning* (af *gøre*).

Og så findes der ord der er afledt for så længe siden at deres endelse ikke længere føles som suffiks. Fx verber som *løs-ne* og *rød-me*, og substantiver som *høj-de*, *bred-de* og *tyng-de* eller *jag-t* og *skrif-t*. Det er jo heller ikke let at se at fx *stand* kommer af *stå* og *sagn* kommer af *sige*.

Sagn, udsagn og omsagn

Ordet *sagn* er afledt af *sige-sagde-sagt*. Skiftet mellem *sagt* og *sagn* er det samme som vi har i fx *skrevet-skreven*. Et *sagn* er altså oprindeligt blot noget der er sagt.

Afledninger af *sagn* bruges en del i beskrivelsen af sproget. Et *udsagn* er noget vi har *udsagt*, og et *udsagnsord* (latin: *verbum*) er det centrale ord i udsagnet; det er udsagnsordet der placerer udsagnet i nutid (præsens) eller datid (præteritum), jf forskellen mellem *Så kommer jeg* og *Så kom jeg!*

Og et *omsagnsled* (latin: *prædikativ*) er et led der *siger* noget om grundledet. Som i digtet *Natten er så stille, luften er så klar*. (*Så stille* er omsagnsled til *natten*, og *så klar* er omsagnsled til *luften*.)

Ud over de danske *-fikser* har vi også en række udenlandske, dels tyske, som *be-* og *an-*, og dels (og især) latinske, som *in-human*, *il-loyal* (samme præfiks), eller *form-at-ion* (som ikke er det samme som *formering*).

Også her kan vi være kreative. Fx har vi fra latin *supervision* 'opsyn'; af det har vi selv dannet *supervisere* 'at holde opsyn' – hvis det var 'rigtigt' latin, skulle det hedde *supervidere* (af latin *videre* 'at se').

Men suffikset *-ere* er godt nok latin, og det har vi også i *snedker-ere*, *finger-ere*, her tilføjet en dansk rod. Og af *form* (også latin) kan vi danne ikke alene *forme*, men også *form-ere*, *form-at* og *form-at-ere*.

Det er for resten ikke altid let at bestemme om der er tale om en sammensætning eller en afledning. Er fx *abe-skøn*, *mega-ævl*, *kanon-smart* eller *super-tjekket* det ene eller det andet?

Heldigvis betyder det ikke noget for vores frejdige brug af orddannelser. De er bare meganyttige.

* * *

5 Mere orddannelse

Selv når vi ser bort fra låneordene, har sproget (vi) altså utrolig store muligheder for at danne nye ord, ved sammensætning eller afledning. Men for at det ikke skal være løgn (og det skal det jo helst ikke), kan vi yderligere danne nye ord ved roddannelse og forkortelse.

Roddannelse består i at vi tager et ord som fx *frisk*, der er et adjektiv (tillægsord) og bruger det som *verbum* (udsagnsord): *vinden frisker op*. Eller vi *træffer* en masse mennesker ved *et træf*. Faktisk samme mekanisme som afledning, blot uden *præ-* eller *suf-*fikser: vi nøjes med omdanne roden, eller rettere: at bøje den på en anden måde. Andre eksempler: *strid-stride*, *læs-læsse*, *nys-nyse*.

Roddannelse er så almindeligt at selv små børn kan finde ud af mekanismen. Da min kollega fornylig var ved at overbevise sin fire-årige datter om at det var sengetid, sagde barnet:

"Mor, lad være med at trælde mig!"

[NB: *træls* er jysk for 'ubehagelig, besværlig'.]

Også **forkortelser** er meget almindelige, fx *SMS*, *DVD*, men også fx *bil*, *bus*, *krimi*, der er skåret ned til enkelte stavelser af længere ord (*automobil*, *omnibus*, *kriminalroman*).

Desuden findes **akronymer** (af græsk 'højnavne') hvor vi udtaler forkortelsens bogstaver som et nyt ord, fx *Nato* og *Unesco*. Og PISA-undersøgelserne har ikke noget med Pisa at gøre, men er akronym af *Programme for International Student Assessment*.

Opgave 5: Hvilke forkortelser kender du fra din egen sprogbrug, fx fra SMS eller fra computersprog? Hvad er de forkortelser af?

Opgave 6: Find sammensætninger og afledninger i følgende to tekstuddrag. Er der ord der kan vise roddannelse (fx *op-oppe sig*)?

1 *Vi vil gøre op med stive systemer, umyndiggørelse og ensretning. Vi tror på at mennesker er bedst til selv at vælge. Vi behøver ikke eksperter og smagsdommere til at bestemme på vores vegne.* [Anders Fogh Rasmussen 0201]

2 *Der er sket et skred i, hvad der er normalt, i de synspunkter, der fremføres af yderligtgående politikere her i landet.* [Mogens Lykketoft 0307]

Til gengæld er det sjældent vi opfinder helt nye ord – lydmalende ord som *plask*, *bang* og *vov* er nok de bedst kendte eksempler.

Quiz

Der går den historie om det engelske ord *quiz* at det er opfundet af en amerikaner, der havde væddet på at han kunne indføre et helt nyt ord i sproget. Han gik så rundt om natten og skrev *quiz* på mure og vægge og plankeværker; og næste morgen var ordet på alles læber.

(Men der er også dem der mener at det kommer af det latinske ord *quis*, som betyder 'hvem'...)

* * *

6 Opsamling

Ordforrådet er ikke stillestående, men i konstant forandring. Nogle ord forsvinder – hvor mange bruger fx i dag ord som *hartad* ('næsten') eller *nederdrægtig* ('modbydelig')? Eller *ledvogter* – sådan én er der ikke brug for, efter at alle jernbaneoverskæringer er blevet automatiserede.

Men det er de nye ord man især bemærker – *bærbare PC'er* og *miljø-forurenings-bekæmpelses-foranstaltninger*. Det er en del af sprogets iboende evne til fornyelse og kreativitet – som er en forudsætning for at sproget kan fungere i en verden i stadig forandring.

Låneord, sammensætninger, afledninger, roddannelse og forkortelse er en del af sprogets liv – altså noget nutidigt. Men samtidig er det en del af forklaringen på at sproget forandrer sig – sprogets historie og udvikling.

PS: Hvor mange nye ord eller begreber har Du lært?